

Anna Kanios
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
<https://orcid.org/0000-0002-4349-7833>

Beata Szluz
Uniwersytet Rzeszowski
<https://orcid.org/0000-0003-2441-9175>

Przekonania młodzieży licealnej i akademickiej na temat osób starszych – perspektywa familiologiczna

Beliefs of high school and academic youth
about the elderly –
a familiological perspective

Abstract

In accordance with current demographic trends, i.e. the lengthening of lifespan and the growth of the proportion of seniors in the overall population, the functioning of the elderly is increasingly becoming the subject of analytical studies. The purpose of the article is to illustrate the convictions of people at different stages of adulthood about the functioning of older people in the family, taking into account differences in perception between school and academic youth. A research problem is: What are the convictions of people at different stages of adulthood about the functioning of older people in the family and are there differences in perception between school and academic youth? We used a survey by A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga, A. Weissbrot-Koziarska, R. Krawczyk, P. Zielińska. In 2018/2019 the research among 1084 junior high school and students from Polish voivodships (Opole Voivodeship, Silesian Voivodeship, Podlasie Voivodeship, Lower Silesian Voivodeship, Lublin Voivodeship, Świętokrzyskie Voivodeship, Masovian Voivodeship, Lesser Poland Voivodeship, and Podkarpackie Voivodeship) was conducted. The research allowed to show beliefs of high school and academic youth about the elderly from a familiological perspective.

Keywords: family, old age, youth, intergenerational relations, convictions.

Abstrakt

Procesy demograficzne, tj. wydłużanie się czasu trwania życia i wzrost odsetka seniorów w ogólnej populacji, przyczyniają się i stają się impulsem do tego, że funkcjonowanie osób starszych staje się coraz częściej przedmiotem analiz badawczych. Celem artykułu uczyniono zobrazowanie przekonań osób będących w różnych fazach dorosłości na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie, z uwzględnieniem różnic w percepcji pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką. Główny problem badawczy brzmi: Jakie są przekonania osób będących w różnych fazach dorosłości¹ na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie i czy istnieją różnice w tym zakresie pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką? Zastosowano narzędzie w postaci kwestionariusza ankiety autorstwa A. Kanios, M. Czechowskiej-Bielugi, A. Weissbrot-Koziarskiej, R. Krawczyk, P. Zielińskiej. Przeprowadzono badania wśród 1084 uczniów i studentów z 9 polskich województw (opolskiego, śląskiego, podlaskiego, dolnośląskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego). Badania pozwoliły ukazać przekonania młodzieży licealnej i akademickiej na temat osób starszych w perspektywie familiologicznej.

Słowa kluczowe: rodzina, starość, młodzież, relacje międzygeneracyjne, przekonania.

Wprowadzenie

Starzenie się ludności Europy i niektórych wysoko rozwiniętych krajów świata jest procesem uniwersalnym. Prognozuje się, że w perspektywie najbliższych dziesięcioleci ta tendencja się nasili. Systematycznie będzie spadać liczba młodych osób w wieku reprodukcyjnym. Wzrośnie liczba osób starszych, które wymagają wsparcia i opieki w rodzinie, a także poza nią. Polska należy do krajów, w których ta zmiana będzie szczególnie dotkliwa. Z jednego z najmłodszych państw Unii Europejskiej, w 2060 roku stanie się jednym z najstarszych (Okólski 2010, s. 37–78). GUS (2020) przewiduje, że do roku 2050 nastąpią zmiany w strukturze demograficznej ludności. Przewiduje się spadek liczby ludności Polski

¹ D.J. Levinson (1986, s. 5–6) wczesną dorosłość umiejscowił w latach 17–45 (z uwzględnieniem okresu przejściowego 17–22 rok życia, *Early Adult Transition*), wiek średni w przybliżeniu 40–65 lat (z okresem przejściowym pomiędzy 40–45 rokiem życia, *Midlife Transition*), późną dorosłość od 60 roku życia (*Late Adult Transition*, 60–65 lat). Wskazał łącznie cztery tzw. ery i trzy okresy przejściowe, trwające po około 5 lat. Ery częściowo zachodzą na siebie, początek nowej ery zaczyna się wtedy, gdy poprzednia ma się ku końcowi. Okres przejściowy ma podwójny charakter. Oznacza jednocześnie koniec i początek przemian struktury życia człowieka.

o blisko 4,5 miliona osób. W 2016 roku ta liczba wynosiła 38 369 tys. osób. W 2050 roku zgodnie z szacunkami będzie to 33 950 tys. osób. Z prognoz GUS (2014, s. 1–43) wynika, że w skali kraju liczebność zbiorowości osób starszych wzrośnie o 5,4 mln w 2050 roku. Po 2020 roku dynamika procesu ulegnie spowolnieniu do 2035 roku, po czym do roku 2050 nastąpi ponownie znaczne zwiększenie liczebności tej grupy ludności, jako konsekwencja wchodzenia w wiek starości demograficznej licznych roczników z lat 1970–1985. Rodziny stają się zatem mniej liczne, następuje ich kurczenie się. Coraz rzadsze jest zamieszkiwanie kilku pokoleń „pod jednym dachem”, co nie sprzyja komunikacji oraz budowaniu więzi między członkami poszczególnych generacji. Zdaniem E. Budzyńskiej (2018, s. 8) różnicowanie typów rodziny, jak również szybkie zmiany społeczno-kulturowe, które zachodzą w środowisku jej funkcjonowania, prowadzą do modyfikacji obrazu międzypokoleniowych więzi w rodzinie, a może nawet przyczyniają się do ich osłabienia, bądź zaniku. Prognoza demograficzna wywołuje dyskusję wśród naukowców i praktyków. Mając na uwadze powyższe rozważania, sygnalizujące kontekst procesu starzenia się społeczeństwa, celem artykułu uczyniono zobrazenie przekonań osób będących w różnych fazach dorosłości na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie, z uwzględnieniem różnic w percepcji pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką.

Relacje i solidarność międzypokoleniowa

Zarówno w tradycyjnej, jak i współczesnej kulturze, relacje międzypokoleniowe są postrzegane jako nieformalne narzędzie wewnątrz rodziny do „systematycznego transferu wiedzy, umiejętności, kompetencji, norm i wartości między pokoleniami” (Hoff 2007, s. 126–129). Oddziaływania między pokoleniami w rodzinie – zdaniem W. Września (2000, s. 65) – mogą, ale nie muszą, przybierać postać konfliktu. Stanowią jednak podstawowy element procesu socjalizacji. W konsekwencji tworzona jest społeczna rzeczywistość w skali mikrostrukturalnej, która stanowi podstawowy segment kompleksowego procesu definiowania sposobu bycia w świecie. Ten proces może przebiegać według pewnych schematów: zgodnie z istniejącymi już u starszych pokoleń scenariuszami pełnienia ról społecznych, poprzez ich modyfikacje, bądź ich zaprzeczenie. Przywołany autor zaakcentował, że proporcje wyboru schematów są zależne od stopnia intensywności napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie.

Seniorzy, będący przedstawicielami odmiennej kulturowo epoki – w ujęciu J.K. Wawrzyniak (2012, s. 148) – łączą poczucie stabilizacji, bezpieczeństwa i satysfakcję z udanego życia z codzienną obecnością najbliższych osób. Rodzina,

w tym posiadanie i opieka nad wnukami, a także szerzej aktywność rodzinna, jest nieodzowna do odczuwania satysfakcji w fazie starości. Zdaniem przywołanej autorki, wnuki często nie są traktowane jako świadomi uczestnicy przekazu międzypokoleniowego, nawet jeśli są już nastolatkami. Wiek dorastania uważa się bowiem, z jednej strony za zbyt wczesny na świadomość wartości zawartych w międzygeneracyjnym przekazie, z drugiej zaś za zbyt trudny i nieodpowiedni na to, aby seniorzy w ogóle mogli być (cennymi) partnerami w (jakichkolwiek) interakcjach. Na podkreślenie zasługuje kwestia, iż we współczesnych, bardziej złożonych społeczeństwach przekaz międzypokoleniowy nie jest już realizowany przez samą rodzinę, coraz częściej występuje poza nią. Współcześnie dostrzegany jest nowy model określany „pozarodzinnym” (Newman, Hatton-Yeo 2008, s. 31). Na początku ostatniego ćwierćwiecza XX wieku, zmiany demograficzne i społeczne przyczyniły się zatem do opracowania nowego pozarodzinnego paradygmatu międzypokoleniowego. Demografowie informowali o dwóch zjawiskach, które mają szczególny na to wpływ: rosnąca liczba osób starszych i zmiana struktury rodziny. Starsze osoby mają ograniczony kontakt z młodszymi członkami rodziny, którzy wnoszą witalność, obdarzają uczuciami, wspierają i kształtują na przykład umiejętności technologiczne seniorów. Młodzi ludzie doświadczają ograniczonego kontaktu ze starszymi członkami rodziny, którzy historycznie byli obecni, aby wspierać rozwój i uczenie się, wprowadzanie wartości i umiejętności.

Solidarność rodzinna – w ujęciu A. Kwak (2017, s. 146) – jest „złożoną społeczną rzeczywistością zbudowaną z wielu elementów, w której jednostki pozostają w różnych zależnościach i zajmują wyznaczone pozycje wobec siebie” Wskazano kilka wymiarów solidarności rodzinnej (Bengtson i Roberts 1991, s. 857; Bengtson 2001, s. 8; Kwak 2017, s. 147–148), są to: normatywna solidarność, przedstawiająca normy społeczne wyrażające społeczne oczekiwania, odnoszące się do zobowiązań jednostki wobec rodziny; solidarność interakcyjna, dotycząca kontaktów między członkami rodziny, ich częstości i cech interakcji; uczuciowa solidarność, obejmująca emocjonalną bliskość, przedstawia ona typ i stopień pozytywnych uczuć między członkami rodziny w zakresie obdarzania i odwzajemniania; solidarność zgodności, odnosząca się do stopnia dzielenia wartości, postaw, opinii przez członków rodziny, ale nie dotyczących zobowiązań wzajemnego wsparcia (te wyznacza solidarność normatywna); funkcjonalna solidarność, obejmująca zakres pomagania i wymiany środków między członkami rodziny bez oczekiwania wzajemności czy rewanżu w przyszłości; strukturalna solidarność, wyznaczana możliwościami zbudowania relacji rodzinnych (wyznacza to liczba członków rodziny, typ rodziny, dostępność członków).

Solidarność międzypokoleniowa zakłada wykorzystanie potencjału osób starszych, na który składa się: mądrość życiowa (wiedza życia), obejmująca odpowiedzialność, opiekuńczość, rozwagę, równowagę emocjonalną i empatię; potencjał społeczny, inaczej relacyjny, to kapitał społeczny wyrażający się zaangażowaniem w życie społeczne; potencjał dotyczący życia rodzinnego, oznaczający budowanie wszelkich więzi rodzinnych poprzez opiekę nad wnukami, opiekę nad osobą chorą w rodzinie, pielęgnowanie i przekazywanie tradycji rodzinnych; potencjał psychologiczny, potencjał przekazu kulturowego, jak również potencjał jako mistrzostwo w wykonywaniu zawodu. Budowanie solidarności międzypokoleniowej stanowi podstawę dla odbudowy i podtrzymania relacji społecznych, tak ważnych zarówno dla osób młodych, jak i starszych. Powstające więzi chronią przed samotnością, umacniają przekonanie o byciu potrzebnym, wartościowym, czyniąc ostatecznie życie satysfakcjonującym (Wnuk 2013, s. 60–61). Pojawiła się propozycja stworzenia osi stopniującej „temperaturę” relacji międzypokoleniowych, postępującej od konfliktu i napięcia, poprzez ambiwalencję, do świadomości, aż po inteligencję generacyjną (Rosochacka-Gmitrzak, Chabior 2013, s. 7–8). Wskazana jako ostatnia inteligencja generacyjna obejmuje zdolność do postrzegania rzeczywistości społecznej przez pryzmat współistnienia czterech pokoleń. Ma tutaj źródło pojmowanie potrzeb osób, które do nich przynależą, a także umiejętność współtworzenia rzeczywistości społecznej z uwzględnieniem potencjału wszystkich pokoleń. W tym kontekście dialog międzypokoleniowy może być widziany jako efektywne narzędzie, za pomocą którego społeczeństwa mogą dążyć do inteligentnych relacji międzypokoleniowych.

Przeprowadzone badania (Stec, Dziankowska 2013, s. 17–18) pozwoliły na wysunięcie wniosku, iż moderowanie kontaktu międzypokoleniowego ma na celu budowanie dialogowego kontekstu wspólnego działania, uwzględniającego potrzeby osób przynależących do różnych pokoleń. Oparciem dla porozumienia może być wymiana oznaczająca wzajemne uczenie się od siebie. Poruszane tematy powinny dotyczyć codziennego życia i historii. Elementem edukacji do starości, powinno być kształcenie ukierunkowane na umiejętność mówienia o własnym doświadczeniu, także w ramach edukacji szkolnej. Istotne wydaje się pracowanie nad przestrzenią publiczną – uczenie obecnych i przyszłych seniorów bycia i korzystania z niej.

Założenia metodologiczne badań własnych

Niniejsze badania są zrealizowane w ramach projektu badawczego zrealizowanego pod patronatem Komitetu Badań Pedagogicznych Polskiej Akademii

Nauk na temat: *Młodzież wobec współczesnych zagrożeń w życiu społecznym*. Badania przeprowadzono metodą sondażu diagnostycznego, realizowanego techniką ankietową w okresie od września 2018 do lutego 2019 roku.

Zaprojektowane badania mieszczą się w paradygmacie badań ilościowych. Celem poznawczym badań jest diagnoza przekonań młodzieży na temat funkcjonowania osób starszych we współczesnej rodzinie, zaś celem praktycznym jest opracowanie rekomendacji mających na celu oddziaływanie edukacyjne ukierunkowane na przeciwdziałanie negatywnym stereotypom osób starszych.

Problemy badawcze, wokół których koncentrowały się badania są następujące:

1. Jakie są przekonania² osób będących w różnych fazach dorosłości na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie i czy istnieją różnice w tym zakresie pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką?
2. Jakie typy przekonań na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie reprezentują badani oraz jakie istnieją różnice w tym zakresie pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką?

Zastosowano narzędzie w postaci autorskiego kwestionariusza ankiety dotyczącego przekonań młodzieży na temat osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga, A. Weissbrot-Koziarska, R. Krawczyk, P. Zielińska). Narzędzie składa się łącznie z 40 stwierdzeń, podzielonych na 5 części. Pierwsza część kwestionariusza służyła do badania przekonań młodzieży na temat funkcjonowania osób starszych w przestrzeni środowiska rodzinnego, rynku pracy, w obszarze zdrowia, pomocy społecznej oraz szerszego środowiska społecznego. W niniejszym artykule analizie poddano jedynie aspekt funkcjonowania osoby starszej w przestrzeni środowiska rodzinnego.

Badaniami została objęta młodzież szkolna i akademicka. Zastosowano celowo-losowy dobór próby do badań. Dążono, aby grupy respondentów były w miarę możliwości porównywalne pod względem liczebności. Główne kryterium doboru respondentów: młodzież szkół średnich o różnym profilu nauczania z klas maturalnych oraz młodzież akademicką z ostatniego roku studiów II stopnia i jednolitych studiów magisterskich reprezentująca nauki humanistyczne i społeczne, przyrodnicze, techniczne i ścisłe. Ponadto dążono do zapewnienia reprezentantów różnych środowisk lokalnych. W badaniu

² Przekonania rozumiane będą za M. Marody (1976, s. 99), która stoi na stanowisku, że stanowią one jeden ze sposobów manifestowania postaw wobec określonego przedmiotu. Rozumiejąc je zgodnie z trójkomponentowym ich ujęciem, są przejawem komponentu poznawczego. Zawierając w sobie wartościowanie, opierają się nie tylko na procesach poznawczych. Kształtują się zatem w oparciu o posiadane doświadczenia (informacje), ale również osobiste standardy, normy i uznawane wartości. Są to: „sądy i opinie naładowane określoną walencją, pozwalające na wnioskowanie o afektywnym stosunku respondenta wobec jakiegoś obiektu. Odpowiedzi respondentów oceniane są tu nie tyle z punktu widzenia ich prawdziwości, co z punktu widzenia ich ładunku emocjonalnego”

udział wzięła młodzież z następujących województw: opolskiego, śląskiego, podlaskiego, dolnośląskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego. Badania prowadzone były na terenie następujących miast: Opole, Częstochowa, Białystok, Wrocław, Lublin, Sosnowiec, Ostrowiec Świętokrzyski, Nowy Dwór Mazowiecki, Komornica koło Warszawy oraz Warszawa, Kraków, Katowice, Rzeszów.

Zastosowane analizy statystyczne

Do opracowania zebranego materiału empirycznego zastosowano dwie techniki statystyczne. Pierwszą z nich był test istotności różnic t-Studenta dla grup niezależnych, który został wykorzystany w celu poszukiwania podobieństw i różnic w ocenie przekonań młodzieży szkół średnich i studentów. Dla testu t-Studenta dla prób niezależnych przyjęto następujące założenie:

- jeżeli $t < t(\alpha, v)$, to brak zróżnicowania (opinie badanych są podobne),
- jeżeli $t \geq t(\alpha, v)$, to zróżnicowanie jest istotne statystycznie (nieprzypadkowe) (Brzeziński 1975).

Natomiast do poszukiwania istotnych statystycznie zależności między przekonaniami młodzieży na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie a czynnikami demograficzno-społecznymi wykorzystano test statystyczny χ^2 Pearsona (Ferguson, Takane 2009). Ponadto oparto się na podstawowych statystykach opisowych i częstościach. W przypadku testu niezależności χ^2 Pearsona przyjęto następujące założenia:

- jeżeli $\chi^2 > \chi^2(\alpha, v)$, to rozpatrywane zmienne są zależne na poziomie istotnym statystycznie;
- jeżeli $\chi^2 < \chi^2(\alpha, v)$, to brak jest podstaw do orzekania o istotnej statystycznie zależności, gdzie: χ^2 – wartość empiryczna, $\chi^2(\alpha, v)$ – wartość teoretyczna (krytyczna), α – poziom istotności, v – stopnie swobody.

Dodatkowo obliczono współczynnik spójności wewnętrznej α Cronbacha dla zastosowanego narzędzia.

Wszystkie obliczenia do niniejszego artykułu wykonano za pomocą statystycznego pakietu SPSS (*Statistical Package for Social Sciences*). Oceniając poszczególne komponenty przekonań badanych osób poszczególnym wariantom odpowiedzi, zostały przypisane rangi (wartości punktowe), w skali od 1 do 5, gdzie 1 pkt oznacza tak, 2 pkt – raczej tak, 3 pkt – trudno powiedzieć, 4 pkt – raczej nie i 5 pkt – nie.

Wyniki badań

W badaniu wzięło udział 1084 osoby, z czego większość stanowiły kobiety (72%), mężczyźni to niespełna 1/3 badanych (28%).

Tabela 1. Płeć badanych osób

Płeć	N	%
Kobieta	781	72,0
Mężczyzna	303	28,0
Ogółem	1084	100,0

Źródło: opracowanie własne

Ankietowani pochodzili z miejscowości zróżnicowanych pod względem liczby mieszkańców. Niespełna 40 % badanej młodzieży (38,9%) zamieszkiwało wieś, 1/3 z nich (31,1%) zamieszkiwało duże miasto. Pozostali młodzi ludzie zamieszkiwali małe (13,3%) i średnie miasto (16,7%).

Tabela 2. Miejsce zamieszkania

Miejsce zamieszkania	N	%
Wieś	422	38,9
Małe miasto	144	13,3
Średnie miasto	181	16,7
Duże miasto	337	31,1
Ogółem	1084	100,0

Źródło: opracowanie własne

Biorąc pod uwagę poziom edukacji, należy zauważyć, że w badaniu wzięło udział 54,2% uczniów szkół średnich (588 osób) oraz 45,8% (496 osób) młodzieży studenckiej.

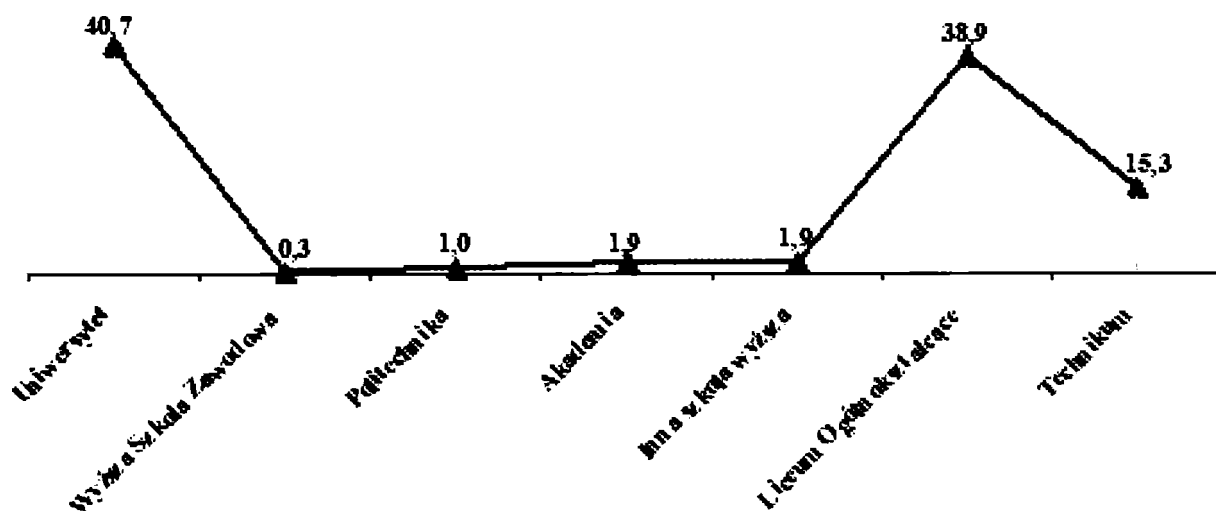
Tabela 3. Poziom edukacji

Miejsce nauki	N	%
Szkoła średnia	588	54,2
Uczelnia	496	45,8
Ogółem	1084	100,0

Źródło: opracowanie własne

Jeżeli chodzi o rodzaj szkoły wyższej, to wśród badanych największy odsetek (40,7%) stanowili studenci uniwersytetu, zaś w niewielkim odsetku reprezentowana była młodzież z politechniki, akademii czy wyższej szkoły zawodowej. Z kolei wśród młodzieży szkół średnich niemal co czwarty uczeń (38,9%) reprezentował liceum ogólnokształcące, a 15,3% to uczniowie technikum.

Wykres 1. Rodzaj szkoły wyższej/rodzaj szkoły średniej (dane w %)

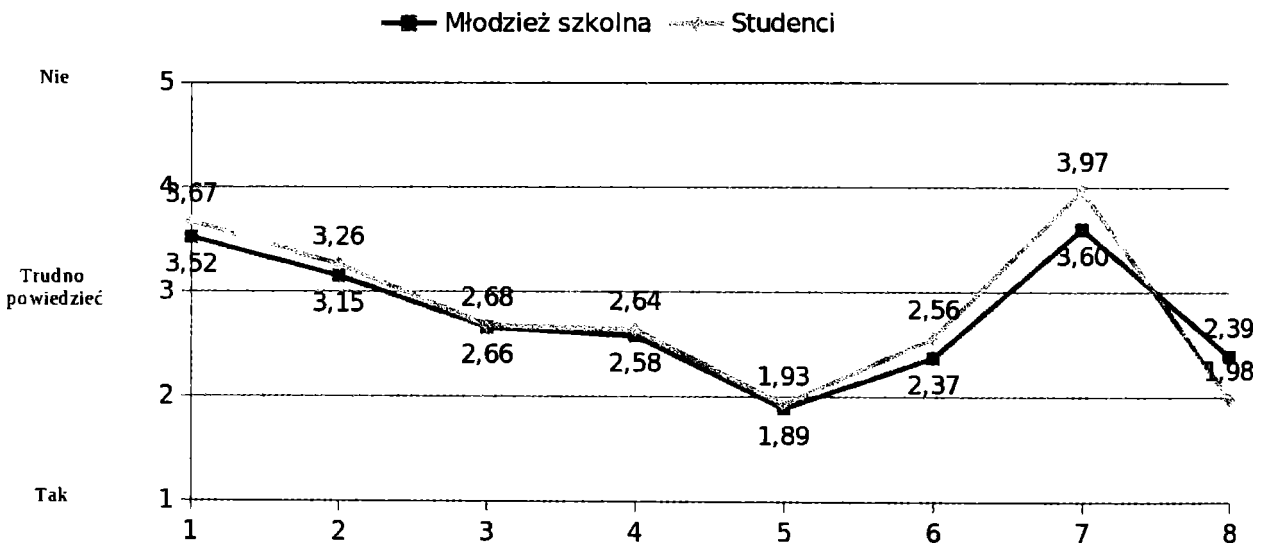
Źródło: opracowanie własne

Znaczenie rodziny w życiu człowieka jest bardzo istotne, niezależnie od etapu jego życia. To rodzina jest miejscem zaspokojenia podstawowych potrzeb i też miejscem uzyskania wsparcia, które w okresie starości jest szczególnie istotne.

Wraz z wiekiem bowiem możliwości seniorów w zakresie samodzielnego zaspokojenia swoich potrzeb słabną. Pogarsza się ich zdrowie fizyczne, czasem również psychiczne, często pojawiają się ograniczenia kontaktów społecznych, pogarsza się sytuacja materialna. Wzrasta zatem znaczenie opieki, pomocy i wsparcia ze strony rodziny. Obecnie mówi się, iż rola osób starszych w rodzinie uległa zmniejszeniu, jak również zachwiana została pozycja jaką zajmowali dawniej seniorzy w obrębie rodziny. Zanikają powoli rodziny wielopokoleniowe, co powoduje, iż wzrasta niemożność obserwacji na co dzień swoich najstarszych członków rodziny, czego skutkiem jest nie zawsze pełne zrozumienie dla ich problemów, a często nawet symboliczne i powierzchowne kontakty (Orzechowska 2010, s. 131-132). Zdaniem amerykańskich badaczy rola rodziny jest nie do przecenienia. Twierdzą oni, iż od 70% do 80% opieki otrzymywanej przez starszych zapewnia rodzina. Włączanie osób starszych w życie rodzinne przyczynia się do poczucia niezależności i równowagi psychicznej u osób starszych (Janice 2005, s. 491).

W tym kontekście interesującym wydało się zdiagnozowanie jakie są przekonania ludzi młodych (uczniów i studentów) na temat osób starszych w rodzinie.

Wykres 2. Osoby starsze w obszarze życia rodzinnego – porównanie (średnie wartości)

1 – Osoby starsze są ciężarem dla rodziny, 2 – Wspólne zamieszkiwanie z osobą starszą jest uciążliwe dla innych członków rodziny, 3 – Osoby starsze nie różnią się niczym od innych członków rodziny, 4 – Podczas podejmowania ważnych decyzji rodzinnych należy je konsultować z dziadkami, 5 – Tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny, 6 – Osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki, 7 – Osoba starsza mieszkająca pod jednym dachem z dorosłymi dziećmi powinna oddawać im swoją emeryturę/rentę, 8 – Rodzina powinna być wspierana przez państwo w działaniach mających na celu organizowanie opieki domowej nad osobą starszą.

Źródło: opracowanie własne

Jak wykazały analizy szczegółowe danych procentowych, stosunek młodzieży do osób starszych jako członków rodzin jest w większości obojętny lub pozytywny. Starość to etap życia, w którym wyjątkowego znaczenia nabierają relacje wewnątrzrodzinne. Rodzina w okresie późnej dorosłości stanowi bowiem główne miejsce społecznej wymiany oraz zaspokajania najważniejszych życiowych potrzeb seniorów. Niestety, ostatnie dziesięciolecia przyniosły zmiany w instytucji rodziny. Zmniejsza się odsetek rodzin wielopokoleniowych na rzecz rodzin nuklearnych, przez co przemianie ulega pozycja człowieka starszego w rodzinie. Ważnym zagadnieniem wydało się zatem sprawdzenie, czy w opinii młodych ludzi osoby starsze stanowią obciążenie dla rodziny. Okazuje się, że ponad 1/3 badanych (32,5%) nie potrafiła zająć w tej kwestii jednoznacznego stanowiska (32,6% – młodzież szkolna, 32,3% – studenci), zaś 30,6% badanych młodych ludzi uważa, że seniorzy nie stanowią problemu dla funkcjonowania rodziny (29,4% – uczniowie; 32,1% – młodzież akademicka). Podobne przekonanie wyrazili respondenci w odniesieniu do kwestii wspólnego zamieszkiwania z osobą starszą. Największy odsetek badanych, bo 35,9% nie potrafiło jednoznacznie opowiedzieć się w tej materii (33,2% – uczniowie, 39,1% – studenci). Z kolei ponad co piąty badany (22,5%) uznał, że raczej nie jest to uciążliwe dla innych członków rodziny.

Sytuacja osób starszych w rodzinie nie zawsze jest zadowalająca. Znaczenie odgrywają tu czynniki takie jak: zagęszczenie w mieszkaniach, brak oddzielnego pokoju dla przedstawicieli najstarszego pokolenia, konflikty i napięcia pomiędzy pokoleniami, konieczność przystosowania się do nowych ról społecznych, a także nieznanymi norm i sposobów życia. Wszystko to ogranicza swobodę członków rodziny oraz zmusza do przystosowania się do nowej sytuacji. O ile młodszymi pokoleniom łatwiej przystosować się do zachodzących zmian, ludziom starszym sprawia to kłopot i rodzi poczucie osamotnienia (Rudnik 2014, s.44). W tym kontekście interesujące są poglądy młodych ludzi na kwestie postrzegania potrzeb ludzi w starszym wieku. Jak wykazały analizy empiryczne, opinie w tym zakresie są podzielone. Niemal co trzeci respondent (27,4%) stoi na stanowisku, że osoby starsze nie różnią się niczym w tym zakresie od innych członków rodziny, 19,7% wybrała odpowiedź „raczej tak”, zaś 22% nie ma zdania na ten temat. Podobne opinie w tym zakresie wyraża młodzież szkół średnich oraz studenci.

Tabela 4. Przekonania młodzieży szkolnej i akademickiej na temat osób starszych w obszarze życia rodzinnego – porównanie (dane w %)

Stwierdzenia na temat osób starszych	Tak		Raczej tak		Trudno powiedzieć		Raczej nie		Nie	
	M	S	M	S	M	S	M	S	M	S
Osoby starsze są ciężarem dla rodziny	8,0	5,6	10,4	8,1	32,6	32,3	19,7	22,0	29,4	32,1
Wspólne zamieszkiwanie z osobą starszą jest uciążliwe dla innych członków rodziny	10,4	5,8	18,4	16,5	33,2	39,1	22,3	22,8	15,8	15,7
Osoby starsze nie różnią się niczym od innych członków rodziny	28,7	25,8	17,5	22,4	23,8	20,0	18,4	21,8	11,6	10,1
Podczas podejmowania ważnych decyzji rodzinnych należy je konsultować z dziadkami	25,0	17,1	25,3	29,0	26,7	33,3	12,9	14,3	10,0	6,2
Tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny	50,3	46,4	24,8	28,6	14,1	15,9	6,8	3,6	3,9	5,4
Osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki	24,7	13,1	32,8	36,9	28,1	36,3	9,3	8,7	5,1	5,0
Osoba starsza mieszkająca pod jednym dachem z dorosłymi dziećmi powinna oddawać im swoją emeryturę/rentę	8,3	2,2	10,7	6,4	26,0	24,2	22,8	26,0	32,1	41,1
Rodzina powinna być wspierana przez państwo w działaniach mających na celu organizowanie opieki domowej nad osobą starszą	27,2	35,5	30,1	39,5	27,5	18,1	7,1	5,0	8,0	1,8

Źródło: opracowanie własne

Dzisiejszy model rodziny, pęd życia, zmieniająca się mentalność społeczeństwa sprawia, że osobom starszym trudno odnaleźć swoje miejsce w rodzinie, a pozycja dziadków zależy od ról, jakie w niej odgrywają, od tego na ile chcą w niej uczestniczyć oraz na ile ingerują w życie osobiste i rodzinne swoich dzieci. Zachowanie dziadków jest dla dziecka źródłem informacji o sposobach postępowania w róż-

nych sytuacjach. To one w znacznej mierze wyznaczają dziecięcą koncepcję rodziny oraz wizję własnych, przyszłych ról społecznych – małżonka i rodzica. Wnuki natomiast przekazują dziadkom swoje doświadczenia ze zdobytych umiejętności, uczą obsługi komputera lub wprowadzają w swoje gusta artystyczne (Kempińska 2015, s.85). Zarówno dziadkowie, jak i wnuki stanowią dla siebie ważną wartość, a ich poprawne relacje międzypokoleniowe mają istotne znaczenie w zakresie udzielanego wsparcia (Sigurdardottir, Juliusdottir 2019 s. 354).

Badana młodzież prezentowała w tej kwestii różnorodne stanowiska. Niemal co trzeci młody człowiek (29,7%) wybrał odpowiedź „trudno powiedzieć” (26,7% – młodzież szkół średnich; 33,3% – studenci), co oznacza, że nie ma wyrobionego poglądu w tej materii. Jednak ponad ¼ badanych (27%) uważa, że dziadkowie raczej odgrywają ważną rolę w rodzinie, a ponad 1/5 stoi na stanowisku, iż podczas podejmowania ważnych decyzji rodzinnych należy je konsultować z dziadkami. Zbliżone stanowiska prezentują również przedstawiciele obu grup badanych, uczniów szkół średnich i studentów w zakresie roli dziadków w życiu rodzinnym.

Warto również podkreślić, że niemal połowa młodych ludzi (48,5%) stoi na stanowisku, że tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny. Opinię taką wyraziło 50,3% młodzieży szkół średnich oraz 46,4% studentów. Bengston (1985) opisuje symboliczne role, które babcie/dziadkowie mogą pełnić w swoich rodzinach. Wśród nich wymienia m.in. rolę historyka, która charakteryzuje się m.in. tym, że dziadkowie ukazują ciągłość rodziny, powiązanie między jej przeszłością a teraźniejszością, są źródłem poczucia zakorzenienia i ciągłości pokoleniowej, są naturalnymi nauczycielami historii, dbają o pielęgnowanie rodzinnych tradycji (za: Appelt 2007, s.10).

Dziadkowie w wielu rodzinach są opiekunami wnuków. Są osobami, którym rodzice dziecka mogą w pełni zaufać, którym mogą powierzyć własne dziecko bez obaw o jego bezpieczeństwo. Dla dzieci dziadek i babcia są osobami znanymi, które przebywają w ich otoczeniu, stąd unika się w ten sposób trudnego dla dziecka doświadczenia rozstania z rodzicami, kiedy Ci muszą pracować zawodowo. Z drugiej jednak strony coraz częściej dziadkowie zostają zastępczymi rodzicami swoich wnuków (Putney, Bengtson 2001). Poglądy badanej młodzieży na ten temat są podzielone. Co trzeci badany (34,7%) uważa, że raczej osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki i niemal tyle samo badanych (31,8%) miało trudność w wyrażeniu jasnego poglądu w tej kwestii.

Najważniejszą płaszczyzną odniesienia dla ludzi w starszym wieku jest rodzina, dawniej będąca gwarantem bezpieczeństwa, opieki i akceptacji. Jednakże nie

zawsze rodzina spełnia tę podstawową funkcję. W rodzinach dysfunkcyjnych ludzie starzy często są ofiarami przemocy, zarówno fizycznej, jak i psychicznej. Są pozbawiani swych świadczeń, wykorzystywani jako tania siła robocza (Trafiałek 2014, s.153). Doświadczają różnych form dyskryminacji i przemocy ekonomicznej (zob. Podnieks 2004, s.437). Mając tę świadomość, zapytano ludzi młodych, co sądzą na temat przekazywania przez osoby starszej swojej emerytury/renty dorosłym dzieciom. Zdania respondentów na ten temat są podzielone. Największy odsetek (36,2%) uznał, że nie zgadzają się z tym twierdzeniem, a ¼ (25,2%) badanych miała trudność w ocenie sytuacji. Jeżeli weźmiemy pod uwagę analizy szczegółowe, to można zauważyć, że ponad 40% studentów i ponad 30% uczniów jest przeciwna przekazywaniu przez seniorów własnych środków finansowych dorosłym dzieciom.

Ostatnim analizowanym zagadnieniem była kwestia wspierania rodzin przez państwo w działaniach mających na celu organizowanie opieki domowej nad osobą starszą. Dla ludzi starych środowisko lokalne ma szczególne znaczenie z uwagi na ograniczoną mobilność, nie najlepszą kondycję ekonomiczną i „udomowiony” model aktywności (por. Kanios 2018). Zapytano zatem badaną młodzież o stanowisko na ten temat. W wyniku przeprowadzonej diagnozy okazało się, że zdecydowana większość młodych ludzi (65,4%) uznaje państwo jako organ odpowiedzialny za zapewnienie opieki i wsparcia osobom starszym.

Tabela 5. Przekonania młodzieży szkolnej i akademickiej na temat osób starszych w obszarze życia rodzinnego – porównanie (średnie wartości)

Stwierdzenia na temat osób starszych	Młodzież		Studenci		Porównanie	
	M	SD	M	SD	t°	p
Osoby starsze są ciężarem dla rodziny	3,52	1,24	3,67	1,17	-2,000	0,046
Wspólne zamieszkiwanie z osobą starszą jest uciążliwe dla innych członków rodziny	3,15	1,20	3,26	1,09	-1,600	0,110
Osoby starsze nie różnią się niczym od innych członków rodziny	2,66	1,36	2,68	1,33	-0,180	0,861
Podczas podejmowania ważnych decyzji rodzinnych należy je konsultować z dziadkami	2,58	1,27	2,64	1,11	-0,800	0,423
Tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny	1,89	1,12	1,93	1,12	-0,590	0,556

Osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki	2,37	1,11	2,56	0,99	-2,830	0,005
Osoba starsza mieszkająca pod jednym dachem z dorosłymi dziećmi powinna oddawać im swoją emeryturę/rentę	3,60	1,27	3,97	1,05	-5,270	0,000
Rodzina powinna być wspierana przez państwo w działaniach mających na celu organizowanie opieki domowej nad osobą starszą	2,39	1,19	1,98	0,95	6,110	0,000

Źródło: opracowanie własne

Z danych empirycznych i testu istotności różnic t-Studenta dla par niezależnych wynika, że młodzież szkolna i studenci prezentują odmienne przekonania na temat różnych aspektów funkcjonowania seniorów w przestrzeni życia rodzinnego. Różnice dotyczą postrzegania osób starszych jako ciężaru dla rodziny ($p=0,046$). Częściej nie zgadzają się z nim studenci niż młodzież szkolna. Kolejne różnice w poglądach młodych ludzi dotyczyły kwestii powinności osób starszych w zakresie pomocy w wychowywaniu wnuków oraz przekazywania dorosłym dzieciom własnej emerytury. W obu przypadkach wartość średniej wskazuje, iż częściej twierdzenia przeczące zaznaczali studenci niż uczniowie, co oznacza, iż nie zgadzają się z tymi stereotypowymi poglądami. Różnica istotna statystycznie dotyczyła także kwestii wspierania rodziny przez państwo w zakresie organizacji procesów opiekuńczych nad seniorami. Bardziej dojrzałe poglądy wyrazili także studenci.

W celu znalezienia odpowiedzi na drugie pytanie badawcze dotyczące typów przekonań badanej młodzieży na temat funkcjonowania osób starszych w rodzinie posłużono się analizą czynnikową z rotacją Varimax. W wyniku wykonanych analiz statystycznych wyodrębniono dwa typy przekonań: przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (w aspekcie systemu wewnątrzrodzinnego) oraz przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (w aspekcie systemu zewnątrzrodzinnego). Następnie dokonano porównania tych typów w dwóch badanych grupach.

Tabela 6. Typy przekonań na temat osób starszych w rodzinie reprezentowane przez badanych

Typy przekonań na temat osób starszych	Wartość ładunku czynnikowego
Skala I Przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (system wewnątrzrodzinny)	
Osoby starsze są ciężarem dla rodziny	0,825
Wspólne zamieszkiwanie z osobą starszą jest uciążliwe dla innych członków rodziny	0,687
Osoba starsza mieszkająca pod jednym dachem z dorosłymi dziećmi powinna oddawać im swoją emeryturę/rentę	0,674
Skala II Przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (system zewnętrzny)	
Osoby starsze nie różnią się niczym od innych członków rodziny	0,664
Rodzina powinna być wspierana przez państwo w działaniach mających na celu organizowanie opieki domowej nad osobą starszą	0,664
Podczas podejmowania ważnych decyzji rodzinnych należy je konsultować z dziadkami	0,632
Tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny	0,563
Osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki	0,489
Osoba starsza mieszkająca pod jednym dachem z dorosłymi dziećmi powinna oddawać im swoją emeryturę/rentę	0,439
Alfa-Cronbacha dla całej skali	0,613

- analiza metodą głównych składowych z rotacją Varimax

Źródło: opracowanie własne

Jak wskazują dane zawarte w tabeli nr 7, bardziej pozytywne przekonania w skali I prezentują studenci ($M=3,63$). Licealiści uzyskali w tym zakresie niższą wartość średniej M ($3,42$). W zakresie porównywanych poglądów badanych na funkcjonowanie osób starszych w wewnętrznym systemie rodziny zaobserwowano różnice istotne statystycznie ($p<0,001$). Z kolei w zakresie skali II, czyli przekonań związanych z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny w systemie szerszym, zewnątrzrodzinnym, przekonania studentów i młodzieży licealnej różnią się nieznacznie. Bardziej pozytywnymi sądami ($M=3,64$) cechowali się studenci. Jednak nie zarysowała się różnica pomiędzy badanymi na poziomie istotności statystycznej.

Tabela 7. Typy przekonań wobec osób starszych w rodzinie reprezentowane przez badanych

Typy przekonań wobec osób starszych	Młodzież		Studenci		Porównanie	
	M	SD	M	SD	t°	p
Przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (system wewnątrzrodzinny)	3,42	0,93	3,63	0,85	-3,875	<0,001
Skala II Przekonania związane z funkcjonowaniem osoby starszej i jej rodziny (system zewnątrzrodzinny)	3,62	0,72	3,64	0,60	-0,532	0,595
Wynik ogólny	3,55	0,66	3,64	0,55	-2,507	0,012

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Praca socjalna z ludźmi starszymi powinna opierać się głównie na stworzeniu optymalnych warunków do ich pełnego rozwoju oraz pomyślnego starzenia się (por. Gray 2003, s. 361–380; Szluz 2018, s. 105–113). Szczegółowymi celami pracy socjalnej z ludźmi starszymi są utrzymanie samodzielności życiowej lub usamodzielnienie seniorów, zachowanie aktywności osób w starszym wieku, przygotowanie ludzi starszych do starości jako fazy życia, zapobieganie osamotnieniu i izolacji społecznej oraz marginalizacji i wykluczeniu osób starszych, integracja społeczna ludzi starszych, zapewnienie seniorom korzystnego środowiska życia (dopasowanego do ich potrzeb).

Mając na uwadze uzyskane wyniki badań, można na ich podstawie przedstawić rekomendacje zarówno dla podmiotów kreujących politykę społeczną, jak i podmiotów edukacyjnych. Niektóre zidentyfikowane kwestie wymagają dalszych pogłębionych badań i analiz. Sądzić można, że zainspirują one badaczy do interdyscyplinarnych eksploracji, przyjmując za podstawę badań różne paradygmaty i perspektywy badawcze. Należy zadbać o to, żeby w programach nauczania i kształcenia realizowanych już na etapie kształcenia w szkole średniej czy na etapie studiów wyższych pojawiała się tematyka związana ze starością i procesem starzenia się³. W szkołach średnich warto rozwijać wolontariat międzypokoleniowy, aby młodzi ludzie mieli

³ Przykłady takich programów i badania nad ich efektywnością prowadzili m.in.: S.Z. Aemi, H. Karimi-Moonaghi (2017, s. 6713–6721); A. Fitzpatrick (2013, s. 1–34).

możliwość bezpośrednich kontaktów z osobami starszymi i w ten sposób kształtowali właściwe postawy wobec tej grupy polskiego społeczeństwa. Uczelnie zajmujące się przygotowaniem kadr do pracy na rzecz seniorów powinny pozostawać we współpracy z instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz osób starszych, aby studenci już podczas studiów mogli zdobyć doświadczenie oraz kompetencje do pracy na rzecz osób starszych. Ważne jest przeciwdziałanie utrwalaniu się negatywnych stereotypów starości, tzn. postrzeganiu człowieka starszego jako osoby zniedołężniałej, chorej, biernej, oczekującej na pomoc ze strony innych. Warto eksponować przekonania na temat starości mówiące o tym, że atrybutem starości jest mądrość. Wspierać działania umożliwiające rozwój człowieka starszego oraz kształtować racjonalne wyobrażenia o starzeniu się i starości, a także pozytywne postawy wobec ludzi starszych.

Data wpłynięcia: 2020-03-05;

Data uzyskania pozytywnych recenzji: 2020-10-19;

Data przesłania do druku: 2020-12-28.

References:

- Aemmi, S.Z. i Karimi-Moonaghi, H. (2017) 'Intergenerational learning program: A bridge between generations', *International Journal of Pediatrics*, 5(12), ss. 6713-6721.
- Appelt K. (2007) 'Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków' w Brzezińska, A., Ober-Łopatka, K., Stec, R., Ziółkowska K. (red.) *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, ss. 79-95.
- Bengston, V.L. (2001) 'Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds', *Journal of Marriage and Family*, 1(63), ss. 1-16.
- Bengston, V.L. i Roberts, R.E.L. (1991) 'Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction', *Journal of Marriage and the Family*, (4)53, ss. 856-870.
- Brzeziński, J. (1975) *Metody badań psychologicznych w zarysie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Budzyńska, E. (2018) *Międzypokoleniowe więzi w rodzinie Studium socjologiczne rodzin polskich i słowackich*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ferguson, G.A. i Takane, Y. (2009) *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fitzpatrick, A. (2013) *Together Old & Young. A Review of the Literature on Intergenerational Learning Involving Young Children and Older People*. Dublin: Technological University Dublin.

- Gray, B. (2003) 'Social exclusion, poverty, health and social care in tower hamlets: The perspectives of families on the impact of the Family Support Service', *British Journal of Social Work*, 33, ss. 361–380.
- GUS (2014), 'Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050' ss. 1–43 [online]. Dostępne pod adresem: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosc-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html> (Dostęp: 01.02.2016).
- GUS (2020) 'Ludność'. 20.02.2020 [online]. Dostępne pod adresem: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>, (Dostęp: 24.02.2020).
- Hoff A. (2007) 'Intergenerational Learning as an Adaptation Strategy in Aging Knowledge Societies' w European Commission (red.) *Education, Employment, Europe*. Warsaw: National Contact Point for Research Programmes of the European Union, ss. 126–129.
- Janice, D.C. (2005) 'The meaning for elders of receiving family care', *Journal of Advanced Nursing*, 49(5), ss. 485–493.
- Kane, M.,N. (2004) 'Predictors for future work with elders', *Journal of Gerontological Social Work*, 3–4 (42), ss. 19–38.
- Kanios, A. (2018) *Postawy pracowników zawodów pomocowych wobec osób starszych a ich podmiotowe uwarunkowania*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kempińska, U. (2015) 'Rola seniorów w rodzinie', *Pedagogika Społeczna*, 4(58), ss. 81–96.
- Kwak, A. (2017) 'Rodzina na wiele wariantów, ale czy z mniejszym zasobem solidarności?', *Studia Socjologiczne*, 2(225), ss. 145–166.
- Levinson, D.J. (1986) 'A conception of adult development', *American Psychologist*, (41), 3–13.
- Marody, M. (1976) *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Newman, S. i Hatton-Yeo, A. (2008) 'Intergenerational learning and the contributions of older people', *Ageing Horizons*, 8, ss. 31–39.
- Okólski, M. (2010) 'Wyzwania demograficzne Europy i Polski', *Studia Socjologiczne*, 4, ss. 37–78.
- Orzechowska G. (2010) 'Poczucie bezpieczeństwa seniorów we współczesnej rodzinie' w M. Halicka, J. Halicki, K. Czykiera (red.) *Zagrożenia w starości i na jej przedpolu*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, ss. 123–134.
- Podnieks, E. (2004) 'Social exclusion: a risk factor for elder abuse', *The Gerontologist*, 44(1), ss. 437–446.
- Putney N.M. i Bengston V.L. (2001) 'Families, intergenerational relationships and kinkeeping in Midlife' w M.E. Lachman (red.) *Handbook of Midlife Development*. New York: John Wiley, Sons, Inc., ss. 528–570.
- Rosochacka-Gmitrzak M. i Chabiera A. (2013) 'Słowo wstępne. Od konfliktu i ambiwalencji do dialogu – ku zrównoważonym i inteligentnym relacjom międzypokoleniowym' w M. Rosochac-

- ka-Gmitrzałik, A. Chabiera (red.) Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, ss. 5–10.
- Rudnik A. (2014) 'Relacje międzypokoleniowe w rodzinie – perspektywa gerontologiczna' w P. Szukalski (red.) Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 41–55.
- Siguardardottir, S.H. i Juliusdottir, S. (2019) 'Intergenerational support contributions of older people in Iceland to their families and society', *Journal of Intergenerational Relationships*, 17(3), ss. 353–367.
- Stec M. i Dżiankowska P. (2013) 'Osoby starsze w oczach młodzieży, młodzież w oczach osób starszych. Opis badania jakościowego' w M. Rosochacka-Gmitrzałik, A. Chabiera (red.) Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, ss. 13–18.
- Szluz, B. (2016) 'Praca socjalna w starzejącym się społeczeństwie', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio J*, 1(29), ss. 105–113.
- Trafiałek E. (2014) 'Rodzina jako obszar aktywności i źródło wsparcia w aktywnym starzeniu się' w P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska (red.) Aktywne starzenie się. Przeciwdziałanie barierom. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 152–162.
- Wawrzyniak, J.K. (2012) 'Relacje międzygeneracyjne na przykładzie kontaktów dziadków z wnukami', *Pedagogika Rodziny*, 2(3), ss. 147–154.
- Wnuk W. (2013) 'O potrzebie kształtowania relacji międzypokoleniowych' w M. Rosochacka-Gmitrzałik, A. Chabiera (red.) Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje. Warszawa: Biuro Rzecznik Praw Obywatelskich, ss. 56–67.
- Wrzesień, W. (2000) 'Relacje międzypokoleniowe a rodzina', *Roczniki Socjologii Rodziny*, 12, ss. 57–70.